

УДК 37.011.3:372.461

ФОРМУВАННЯ ВИРАЗНОСТІ МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК СКЛАДОВОЇ ЇХНЬОЇ МОВЛЕННЕВОЇ КУЛЬТУРИ

Мариківська Г.А.

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У статті доведено актуальність проблеми формування мовленнєвої культури старшокласників, зокрема виразності мовлення. Проведений аналіз дослідження виразності мовлення у працях провідних науковців. Зазначена думка провідних науковців щодо зв'язку виразності з іншими комунікативними ознаками мовлення: образністю, жвавістю, емоційністю. Визначено завдання, що сприяють формуванню виразності мовлення старшокласників. Зазначено шляхи подальшого вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: мовленнєва культура, виразність мовлення, образність мовлення, художні тропи, стилістичні фігури.

Постановка проблеми. Проблема володіння культурним словом є актуальною для всіх тих людей, хто поважає себе й свою державу. Особливо актуальною ця проблема є для випускників шкіл, які мають вільно володіти усною й письмовою мовою в різних життєвих ситуаціях, грамотно використовувати різні види мовленнєвої діяльності, чітко й адекватно виражати свої думки. Усі ці складники є необхідною передумовою подальшої успішності особистості під час навчання у вищій школі, здійснення професійної діяльності чи організації неформального спілкування з іншими людьми. У світлі цього проблема формування мовленнєвої культури старшокласників є дійсно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання виразності мовлення було предметом дослідження багатьох вчених, таких як Е. Адамова, Г. Апресяна, Н. Бабич, Р. Будагова, А. Васильєвої, Л. Введенської, Л. Павлової, М. Пентилюк, І. Федосова тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, незважаючи на велику кількість робіт, присвячених мовленнєвій культурі, проблема формування мовленнєвої культури старшокласників, зокрема виразності їхнього мовлення, не була предметом спеціальних досліджень. Усе це послугувало вибору теми нашого дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою нашої статті є аналіз дослідження виразності мовлення у працях провідних науковців, визначення завдань, що сприяють формуванню виразності мовлення старшокласників.

Викладення основного матеріалу дослідження. Однією з комунікативних ознак культури мовлення є виразність. За тлумаченням словників, виразний – це 1) який зовнішніми ознаками передає внутрішні якості, переживання (про обличчя, очі і т. ін.), вимовний, промовистий [13]; який добре виражає що-небудь, яскравий за своїми якостями, зовнішнім виглядом [7]; 2) чіткий, розбірливий, легко зрозумілий [7, 13].

Е. Адамов зазначає: «Культурне мовлення ... це мовлення виразне... Виразність досягається фонетичними засобами, чіткою дикцією, правильною вимовою, експресивністю, що пов'язана з емоційною насиченістю мовлення» [1, с. 29]. До засобів виразності автор відносить використання прислів'їв, приказок, ідіоматичних висловів, метафор, гіпербол, спеціальних прийомів

підкреслення, звертання до аудиторії, повторів, епітетів, порівнянь, риторичних фігур, інверсій, градацій, антиitez.

Л. Введенська, Л. Павлова зазначають: «Виразність мовлення посилює ефективність виступу. Яскраве мовлення викликає інтерес у слухачів, підтримує увагу до предмета розмови, впливає не тільки на розум, а й на почуття, уявлення слухачів» [6, с. 127]; «У науці немає єдиного визначення поняття «виразність мовлення». Існують різні підходи до опису цієї якості мовлення. Учені вважають, що виразність може створюватися засобами мови всіх його рівнів. Тому в літературі виокремлюють виразність вимови, акцентологічну, лексичну, словотворчу, морфологічну, синтаксичну, інтонаційну, стилістичну... Ряд дослідників підкреслюють, що виразність усного мовлення в багатьох випадках залежить від ситуації спілкування» [6, с. 128]; «Допомагають тому, хто говорить, зробити мовлення образним, емоційним спеціальні художні прийоми, зображальні і виражальні засоби мови, що традиційно називаються тропами і фігурами, а також прислів'я, приказки, фразеологічні вирази, крилаті слова» [6, с. 129].

М. Пентилюк зазначає: «Виразність мовлення – не менш важлива його якість, ніж інші... Мовна практика свідчить, що мовлення здатне збуджувати увагу, викликати інтерес людей до сказаного чи написаного. Ці особливості культури мовлення називають виразністю» [14, с. 74]; «Виразність включає в себе й образність мовлення. Ця його якість передбачає вживання слів і словосполучень у незвичному, метафоричному значенні, що дає можливість образно, художньо відтворювати дійсність» [14, с. 75].

Г. Апресян підкреслює велике значення виразності для ораторського мовлення: «дійсно ораторське мовлення ... повинно містити хоча б елементи художності, виявляти красу публічного слова. Талановитий оратор нерідко здивовує й уражає своїх слухачів спритністю у підборі слів і виразністю свого мовлення, у точному і яскравому формулюванні своїх думок. Мовлення такого оратора... захоплює слухачів, налаштовує їх в унісон з оратором» [2, с. 151]; «...виразність мови, хоча поняття і відносне, тим не менш цілкомвизначене. Під нею розуміється смислова ємність і здатність зацікавлювати... слухачів. Виразність – це точність словесного зазначення предмета чи явища, уявлення чи поняття, що нерідко стає визначеною образністю» [2, с. 152].

Г. Апресян підкреслює велике значення інтонації для виразності мовлення: «Велика сила інтонації! Вона не тільки надає мовленню потрібного динамізму, нерідко драматизуючи його, а й посилює його виразність. Інтонація фактично оформлює мовлення, допомагає активізації її комунікативної функції, робить її визначеною. От чому інтонація, у якій би формі вона не звучала, має значну психологічну силу і являє важливий засіб посилення враження публічного слова» [2, с. 153].

А. Васильєва зазначає: «Термін «виразність» поки не має в науці єдиного визначення... Потрібно розрізнити виразність інформаційну (предметно-логічну, логіко-понятійну) і виразність чуттєвого виразу і впливу. При цьому обидва ці види можуть мати підвиди: відкрити (експресивну) і потайну (імпресивну) форми виразу. Співвідношення цих видів і підвидів по основним стилям різне» [5, с. 80].

Б. Головін зазначає: «Виразністю мовлення називаються такі особливості її структури, які підтримують увагу й інтерес у слухача чи читача» [8, с. 182]. На думку М. Ілляш, «Виразність у широкому сенсі – це всі ті засоби й прийоми, за допомогою яких у читача виникає особливий інтерес й підвищена увага до змісту й форми мовлення» [10, с. 131]. Виразність досягається «використанням таких мовних засобів, що забезпечують вплив на читача або слухача» [11, с. 39]; «виразність буває структурно-інтонаційною і логічною» [12].

Р. Будагов вказує на зв'язок виразності з естетичною функцією: «Будь-яка людина, яка намагається говорити й писати не тільки правильно, а й виразно, завжди слідкує... за своєю мовою. Але не можна слідкувати за своєю мовою, одночасно не надаючи їй відомої естетичної цінності. Комунікативні можливості мови звичайно збільшуються, якщо вони є продуманими і з естетичної точки зору. Однак у розмовному мовленні чи в науковому стилі викладення естетична функція мови має зовсім інше призначення, ніж в стилі художнього твору. У перших випадках мова йде про правильне використання норм літературної мови, про ясність і точність викладення, у другій же сфері відношень проблема є більш складною. Тут сама комунікативна функція мови виступає в нерозривному зв'язку з функцією естетичною, причому письменник може черпати свої мовні ресурси під час і за межами літературної мови» [4, с. 112]. Автор наголошує, що «Мова художньої літератури, у першу чергу, мова великих майстрів слова, не змогла б естетично впливати на читачів, якщо б не «художні ресурси»... [4, с. 170]. Під художніми ресурсами автор розуміє метафори й порівняння [4].

І. Федосов пов'язує виразність і образність мовлення з емоційністю: «Мовлення одних людей сухе, розумне, мовлення інших – емоційне, яскраве, образне, виразне... Емоційні висловлювання легше сприймаються... Образність мовлення тісно пов'язана з емоційністю. Під образністю розуміється наочність, картинність, живописність, що полегшують сприйняття змісту» [19, с. 79-80].

Д. Розенталь вказує на вплив виразності мовлення на людину: «... для оживлення мови статті чи лекції... цілком доречно використовувати різноманітні фразеологічні і зображувальні засоби мови»

[15, с. 34]; «емоційна яскравість, образність мовлення створюються також використанням виразних засобів мови. Сюди відносяться в першу чергу випадки вживання слова в переносному значенні, тобто тропи (порівняння, епітет, метафора, гіпербола тощо), а також різні стилістичні прийоми, що називаються фігурами (повторення чи пропуск слів, риторичне питання, паралелізм синтаксичної побудови, градація тощо» [15, с. 37].

М. Ілляш окреслює зв'язок між виразністю й образністю. На думку автора, образність мовлення – це коли «слова й словосполучення вживаються в їх незвичному, незвичайному значенні, тобто переосмислюються, метафоризуються... Крім того, існує образність цілого, тобто контексту... Образність входить в поняття виразності: усе, що образно, то й виразно, але не все виразне образно. Отже, існують необразні виразальні засоби й виразність у вузькому сенсі, що виключає з свого змісту образність» [10, с. 131].

Б. Головін виокремлює умови, від яких залежить виразність мовлення: самостійність мислення, діяльність свідомості автора мовлення; небайдужість, інтерес автора мовлення до того, про що він говорить чи пише, до того, що він говорить і пише, і до тих, для кого він говорить чи пише; добре знання мови, її виразальних можливостей; добре знання засобів і особливостей мовних стилів; систематичне і свідоме тренування мовленнєвих навичок; свідомий намір автора мовлення говорити і писати виразно, психологічна цільова установка на виразність; наявність мовних засобів, що спроможні надавати мовленню якість виразності [8, с. 185-187].

Б. Головін вважає, що виразність можуть посилювати одиниці мови всіх рівнів – починаючи зі звуків і закінчуючи синтаксисом і стилями.

Основним джерелом мовленнєвої виразності, з точки зору Б. Головіна, є лексика – виразальні засоби мови.

На думку Б. Головіна, посилювати й послаблювати виразність мовлення може не тільки лексика, а й синтаксис мови. Для мовленнєвої виразності є дуже важливим порядок слів: заміна прямого звичайного порядку зворотним посилює виразність мовлення. Крім того, посилюється мовленнєва виразність не тільки різноманітністю синтаксичних структур, а й повторенням тієї ж структури – повтором синтаксичним, або паралелізмом [8, с. 196].

До синтаксичних засобів виразності Б. Головін відносить антитезу, градацію.

Особливу увагу, на думку Б. Головіна, треба приділити виразній ролі інтонації. Інтонація – «це рух, у процесі розгортання мовлення, висоти її звучання, сили, темпу, тембру і членування його паузами» [8, с. 200]. Інтонація дозволяє виражати не тільки логічне значення висловлювання, а й волю, емоції. Інтонаційна бідність, канцелярські мовні штампи послаблюють виразність нашого мовлення [8, с. 203]. На думку автора, найбільш сприятливі умови формування виразності мовлення в художньому стилі, найменш – у стилі діловому.

Ф. Сороколетов, А. Федоров вважають, що «невиразність засобів тягне за собою і невиявленість змісту того, що висловлюється» [16, с. 8].

Н. Бабич виокремлює технічні показники виразного мовлення: дихання, голос, дикція

(вимова), інтонація (тон), темп, жест і міміка. Автор вважає, що «лише добре оволодіння кожною складовою техніки виразності мовлення може гарантувати його високу якість» [3, с. 164].

Аналізуючи мовлення оратора, С. Гурвич [9], А. Толмачев [17] надають великого значення виразності й образності мовлення.

До зображально-виражальних засобів мови А. Толмачев [17] відносить тропи (порівняння, аналогію, метафору, метонімію, гіперболу, літоту, іронію, сарказм) і фігури (антитезу, градацію).

Ф. Сороколетов, А. Федоров зазначають: «Образне мовлення більш наочно висловлює зміст думки, воно легко сприймається на слух, надаючи естетичного задоволення слухачу і захоплюючи його. Фактичний матеріал бесіди чи виступу, викладений образним мовленням, запам'ятовується без особливих зусиль і зберігається в пам'яті довше... Образне мовлення викликає переживання у слухача, конкретизує зміст мовлення.» [16, с. 49].

Е. Фалькович застерігає: «Жвавість і образність мовлення не завжди доречні. До них звертаються тоді, коли потрібно дати живе уявлення про будь-яку подію чи викликати у слухача радість, надію, ненависть, огиду, обурення, максимально впливаючи на їхню увагу й волю, чи коли потрібно оживити ділове повідомлення» [18, с. 140].

З виразністю мовлення Г. Апресян пов'язує емоційність: «...емоційність забезпечується мовою, точніше, її виразністю і загальною будовою, стилем живого мовлення» [2, с. 214].

На нашу думку, формувати виразність мовлення можливо на заняттях з різних навчальних предметів, особливо на заняттях з української мови. З цією метою потрібно пропонувати завдання з аналізом мовних засобів вираження провідної думки (теми) та мети висловлювання (ідеї) тексту; завдання з аналізом специфіки тексту: його приналежності до певного стилю, його синтаксичної організації, особливостей членування мовленнєвого потоку, зумовленість тональності, інтонування, лексичної наповненості, специфіки змісту, співвідношення образності-необразності, призначення (функціональної перспективи); завдання, у яких пропонується продумати, які позамовні (екстралінгвістичні) засоби можна застосовувати для посилення ефективності сприйняття з метою налагодження контакту з аудиторією; завдання на тренування правильності дихання, темпу мовлення, дотримання закону зростаючої звучності, правильного членування мовленнєвого потоку, уміння слухати співрозмовника тощо.

Висновки і пропозиції. Усебічний мовленнєвий розвиток учнів, виховання їхньої мовленнєвої культури – найважливіше завдання сучасного навчання. Формування мовленнєвої культури можливо здійснювати на заняттях з різних навчальних предметів, зокрема на заняттях з української мови. Формування мовленнєвої культури здійснюється шляхом використання спеціального комплексу завдань. На нашу думку, розробка й вдосконалення таких завдань є перспективним напрямком дослідження.

Список літератури:

1. Адамов Е.А. О культуре речи пропагандиста / Е.А. Адамов. – М.: Московский рабочий, 1970. – 80 с.
2. Апресян Г.З. Ораторское искусство / Г.З. Апресян. – [2-е изд.]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 255 с.
3. Бабич Н.Д. Основы культуры мовлення / Н.Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 230 с.
4. Будагов Р.А. Человек и его язык / Р.А. Будагов. – [2-е изд.]. – М., 1976.
5. Васильева А.Н. Основы культуры речи / А.Н. Васильева. – М.: Русский язык, 1990. – 247 с.
6. Введенская Л.А. Риторика и культура речи / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. – [3-е изд.]. – Серия «Высшее образование». – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 2003. – 544 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак – К.: Видавництво «Дніпро», 2009. – 1332 с.
8. Головин Б.Н. Основы культуры речи: [Учеб. для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.»] / Б.Н. Головин. – [2-е изд.] – М.: Высш. шк., 1988. – 319 с.
9. Гурвич С.С. Основы риторики / С.С. Гурвич, В.Ф. Погорелко, М.А. Герман. – К.: Вища шк., 1988. – 247 с.
10. Ильяш М.И. Основы культуры речи / М.И. Ильяш. – К.; Одеса: Вища школа, 1984. – 187 с.
11. Культура мовлення вчителя-словесника / уклад.: О.М. Горошкіна, А.В. Нікітіна, П.О. Попова та ін./ – Луганськ: Навчальна книга, 2007. – 111 с.
12. Культура фахового мовлення: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Н.Д. Бабич, К.Ф. Герман, М.В. Скаб та ін.; За ред. Н.Д. Бабич] – 2-е вид. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 495 с.
13. Новый тлумачний словник української мови: У 3 т: 42000 слів/ Уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. – 2-ге вид., випр.. – К.: Аконті, 2004.
14. Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика: Пробний підручник для гімназій гуманітарного профілю / М.І. Пентиліук. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
15. Розенталь Д.Э. Культура речи / Д.Э. Розенталь. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 140 с.
16. Сороколетов Ф.П. Правильность и выразительность устной речи / Ф.П. Сороколетов, А.И. Федоров. – Ленинград: Общество по распространению политических и научных знаний РСФСР: Ленинградское отделение, 1962. – 59 с.
17. Толмачев А. Полководец человеческой силы. Беседы об ораторском искусстве / А. Толмачев. – М.: Мол. гвардия, 1969. – 208 с.
18. Фалькович Э. Искусство лектора / Э. Фалькович. – М.: Госполитиздат, 1960. – 261 с.
19. Федосов И.А. Культура речи / И.А. Федосов. – Ростов-на-Дону, 1979. – 96 с.

Марыкивская Г.А.

Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця

ФОРМИРОВАНИЕ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ РЕЧИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ИХ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье доказывается актуальность проблемы формирования речевой культуры старшеклассников, в частности выразительности речи. Проведен анализ исследования выразительности речи в работах ведущих ученых. Приводятся мнения ведущих ученых о связи выразительности с другими коммуникативными признаками речи: образностью, живостью, эмоциональностью. Определяются задания, которые способствуют формированию выразительности речи старшеклассников. Определяются пути дальнейшего изучения этой проблемы.

Ключевые слова: речевая культура, выразительность речи, образность речи, художественные тропы, стилистические фигуры.

Marikivska G.A.

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

FORMATION OF SENIORS' SPEECH EXPRESSION AS A COMPONENT THEIR SPEECH CULTURE

Summary

The article proves the urgency of the formation of seniors' speech culture, in particular expression of speech. The analysis of speech expression study in the works of leading scientists was conducted. The opinion of leading scientists on the severity connection with other communication features of speech, imagery, vigor, emotion is mentioned. Tasks that contribute to the formation of speech expression seniors are defined.

Keywords: speech culture, speech expression, imagery of speech, artistic tropes, stylistic figures.